

SOTSIAL-EMOTSIONAL O'QITISH (SEL) TEXNOLOGIYASINING NAZARIY ASOSLARI, TARBIYA DARSLARIDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Normurotova Aziza Karim Qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

"Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: azizanormurodova68@gmail.com

UDK: 372.22.:14

<https://orcid.org/0009-0003-5244-2206>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22075134>

Kirish

Zamonaviy pedagogika va psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblangan sotsial-emotsional o'qitish (SEL – Social Emotional Learning) texnologiyasi bugungi kunda ta'lim oluvchilarning nafaqat intellektual salohiyatini, balki ularning hayotiy ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Global globallashuv va axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan bir davrda, yosh avlodning o'z his-tuyg'ularini boshqara olishi, boshqalarga nisbatan empatiya ko'rsatishi va mas'uliyatli qarorlar qabul qila olishi ularning kelajakdagi ijtimoiy muvaffaqiyatini belgilab beruvchi asosiy mezonlardir.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, xususan, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va ularda zamonaviy "yumshoq ko'nikmalar"ni (soft skills) shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Bu borada, ayniqsa, umumiy o'rta ta'lim maktablarida joriy etilgan "Tarbiya" fani mazkur ehtiyojlarni qondirishda asosiy platforma vazifasini o'tamoqda. Mazkur fanning o'qitilishi o'quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash bilan bir qatorda, ularning sotsial-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-231-son qarori hamda ta'lim sohasidagi boshqa me'yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalar o'qituvchilardan dars jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni, jumladan, SEL metodikasini samarali qo'llashni talab etmoqda¹.

Asosiy qism

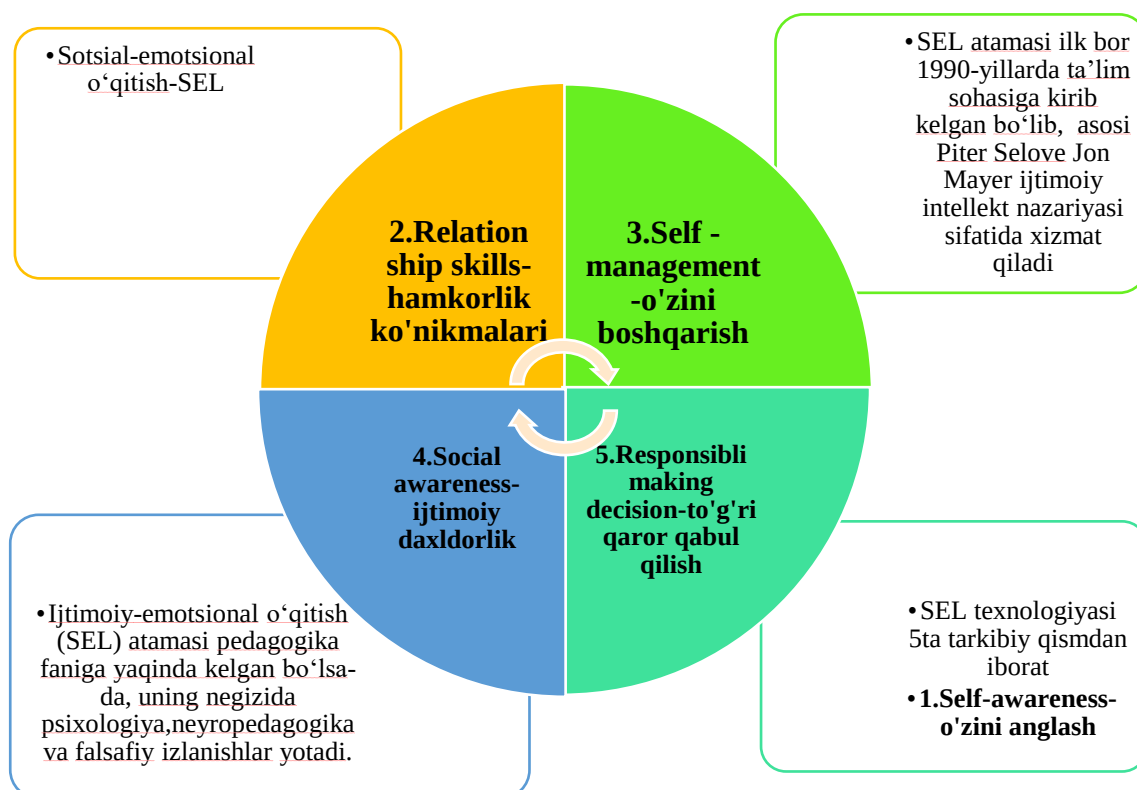
SEL komponentlarining o'quv jarayoniga integratsiyalashuvi o'quvchilarning xulq-atvori ijobiy tomonga o'zgarishiga, ularda o'zaro hamkorlik va nizolarni tinch yo'l bilan hal etish ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

SEL atamasi ilk bor 1990-yillarda ta'lim sohasiga kirib kelgan bo'lib, uning fundamental asosi sifatida Piter Selovey va Jon Mayerning emotsional intellekt nazariyasi xizmat qiladi. Mualliflarning fikricha, emotsional intellekt - bu shaxsning o'z va o'zgalar hissiyotlarini aniq idrok etishi, ifodalashi va ularni motivatsiya hamda maqsadlarga erishish yo'lida boshqara olish qobiliyatidir².

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-231-son Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 22.06.2024-y., 07/24/231/0438-son.

² Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185-211.

Ijtimoiy-emotsional o'qitish tizimi shaxsning ichki ruhiy barqarorligi va tashqi ijtimoiy muhit bilan uyg'unligini ta'minlovchi beshta tayanch kompetensiyaga asoslanadi (1-rasm).

1.3.1- rasm SEL texnologiyasi komponentlari

SEL rivojlanishining dastlabki bosqichida “Xarakter ta’limi”, “Etika o’quv dasturi” va “DARE” kabi dasturlar bilan umumiy mazmunga ega bo’lgan bo’lsa-da, keyinchalik CASEL (Academic, Social, and Emotional Learning kolaboratsiyasi) tomonidan kengroq ta’riflandi. Unga ko’ra, SEL - bu shaxslarning sog’lom identifikatsiyani shakllantirishi, emotsiyalarni boshqarishi, empatiya ko’rsatishi va mas’uliyatli qarorlar qabul qilishi uchun zarur bo’lgan bilim va ko’nikmalarni egallash jarayonidir³.

Sotsial-emotsional o’qitish (SEL) - bu nafaqat psixologik ko’nikmalar majmuasi, balki shaxsning o’z ichki resurslarini ijtimoiy muhit talablari bilan muvofiqlashtirishga qaratilgan yaxlit pedagogik tizimdir. Ushbu konsepsiyaning nazariy ildizlari XX asr boshidagi Jon Dyuning progressiv ta’lim g’oyalaridan boshlanib, bugungi kunda neyropedagogika va ijtimoiy psixologiyaning so’nggi yutuqlari bilan boyitilgan. SEL texnologiyasining metodologik fundamentida Kurt Levin (1936) tomonidan ilgari surilgan “Psixologik maydon” nazariyasi yotadi. Levin xulq-atvorni tushunish uchun shaxsning individual xususiyatlari va u yashayotgan muhitning o’zaro ta’sirini yaxlitlikda o’rganish zarurligini isbotladi⁴

Ijtimoiy-emotsional o’qitish (SEL) atamasi pedagogika faniga nisbatan yaqin davrlarda kirib kelgan bo’lsa-da, uning negizida bir asrdan ortiq davom etgan psixologiya, neyropedagogika va falsafiy izlanishlar yotadi. Zamonaviy “butun bolani tarbiyalash” (whole child) konsepsiyasi o’quvchining nafaqat kognitiv qobiliyatlarini, balki uning boshqalar bilan

³ CASEL. (n.d.). Fundamentals of SEL. Retrieved from [CASEL official website]

⁴ Lewin K. Principles of Topological Psychology. – New York: McGraw-Hill, 1936. – P. 34-40

konstruktiv aloqa o‘rnata olish, qiyinchiliklarga innovatsion yondashish va jamiyatga ijobiy hissa qo‘shish salohiyatini rivojlantirishni maqsad qiladi⁵.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aksariyat ta‘lim tizimlarida SEL o‘qituvchi shaxsiga qaratilgan emas, balki faqat o‘quvchiga yo‘naltirilgan “qo‘shimcha dastur” (add-on) sifatida ko‘riladi. Bu esa quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi:

-Bir tomonlama dinamika: O‘qituvchidan SELni o‘rgatish talab qilinadi, lekin o‘qituvchining o‘zi ushbu ko‘nikmalarga ega bo‘lishi (embody) ko‘p hollarda e‘tibordan chetda qoladi.

-Intrapersonal ko‘nikmalarning yetishmasligi: AQSh shtatlari bo‘yicha o‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilar tayyorlashda “o‘z-o‘zini anglash” va “ijtimoiy xabardorlik” kabi muhim kompetensiyalar eng kam o‘qitiladigan yo‘nalishlardir⁶.

-Nazorat va itoatkorlik quroli: Ayrim hollarda SEL o‘quvchilarning ichki dunyosini rivojlantirish o‘rniga, ularning xulq-atvorini “tuzatish” yoki sinfdagi intizomni saqlash (itoatkorlikni ta‘minlash) quroliga aylanib qolmoqda.

So‘nggi yillarda ta‘lim tizimida o‘quvchilarning nafaqat akademik bilimlarini, balki ularning shaxsiy, ijtimoiy va emotsional kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Mazkur yondashuvning samarali vositalaridan biri sifatida **Sotsial-emotsional o‘qitish (Social and Emotional Learning – SEL)** texnologiyasi e‘tirof etiladi. SEL – bu o‘quvchilarning o‘z his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish, ijobiy munosabatlarni rivojlantirish, mas‘uliyatli qarorlar qabul qilish hamda jamiyatda faol ishtirok etish kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan uzluksiz pedagogik jarayondir.

SEL konsepsiyasi psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va neyropsixologiya fanlarining integratsiyasi asosida shakllangan. Uning nazariy poydevorini insonparvarlik pedagogikasi, konstruktivistik ta‘lim nazariyasi, faoliyat nazariyasi, rivojlantiruvchi ta‘lim konsepsiyasi hamda ijtimoiy o‘rganish nazariyasi tashkil etadi. Ushbu yondashuvlarga ko‘ra, bola bilimni tayyor holda qabul qilmaydi, balki atrofdagi ijtimoiy muhit, muloqot va shaxsiy tajriba orqali o‘zlashtiradi.

SEL texnologiyasining rivojlanishida amerikalik olim **Daniel Goleman** tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt nazariyasi muhim o‘rin egallaydi. Unga ko‘ra, insonning hayotdagi muvaffaqiyati faqat intellektual salohiyat bilan emas, balki o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olish, boshqalarni tushunish, hamkorlik qilish va ijtimoiy moslashuv qobiliyatlari bilan ham belgilanadi. Mazkur nazariya SEL texnologiyasining ilmiy asoslaridan biri sifatida qaraladi.

SEL rivojlanishida **Albert Bandura**ning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Bandura shaxsning xulq-atvori kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy tajriba orqali shakllanishini asoslab bergan. Shu sababli tarbiya jarayonida o‘qituvchi, ota-ona va tengdoshlarning shaxsiy namunasi o‘quvchilarning qadriyatlari hamda ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi.

SEL texnologiyasining metodologik asoslarida **Lev Vygotskiy**ning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi ham muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, bolaning psixik rivojlanishi ijtimoiy

⁵ Greenberg, M. T. (2023). Evidence-Based Programs for Supporting the Whole Child.

⁶ Schonert-Reichl, K. A., et al. (2017). Social and emotional learning and teacher education: What do we know and where do we go from here?

muloqot va hamkorlik faoliyati orqali yuz beradi. Shu bois SEL texnologiyasida hamkorlikda o'qitish, dialogik ta'lim, guruhli faoliyat va refleksiya asosiy metodlardan hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda SEL tizimi beshta asosiy kompetensiyaga tayanadi:

1. O'zini anglash (Self-awareness). Mazkur kompetensiya o'quvchining o'z his-tuyg'ulari, qobiliyatlari, qiziqishlari, qadriyatlari va shaxsiy imkoniyatlarini anglashini nazarda tutadi. O'zini anglash rivojlangan o'quvchi o'zining kuchli va zaif tomonlarini baholay oladi hamda shaxsiy rivojlanish maqsadlarini belgilaydi.

2. O'zini boshqarish (Self-management). Bu kompetensiya emotsiyalarni nazorat qilish, stressni boshqarish, sabr-toqatli bo'lish, maqsad sari intilish va mas'uliyatni his etishni rivojlantiradi. Ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijobiy xulq-atvorni shakllantirishda ushbu kompetensiyaning ahamiyati katta.

3. Ijtimoiy ong (Social awareness). Ijtimoiy ong boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish, empatiya ko'rsatish, milliy va madaniy xilma-xillikni hurmat qilish, bag'rikenglik va insonparvarlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur kompetensiya milliy qadriyatlarni shakllantirishda muhim pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi.

4. Munosabatlarni boshqarish (Relationship skills). Ushbu kompetensiya samarali muloqot qilish, hamkorlikda ishlash, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, jamoada ishlash va yetakchilik fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

5. Mas'uliyatli qaror qabul qilish (Responsible decision-making). Mazkur kompetensiya turli vaziyatlarda axloqiy me'yorlar, milliy qadriyatlar va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mazkur besh kompetensiya o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, shaxsning barkamol rivojlanishini ta'minlaydi.

Tarbiya darslarida SEL texnologiyasini qo'llash quyidagi pedagogik natijalarni ta'minlaydi:

- o'quvchilarning o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyati rivojlanadi;
- sinf jamoasida o'zaro hurmat va hamkorlik muhiti shakllanadi;
- empatiya, bag'rikenglik va insonparvarlik fazilatlarini mustahkamlanadi;
- nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish ko'nikmalari rivojlanadi;
- mas'uliyatli xulq-atvor va ongli qaror qabul qilish malakalari takomillashadi;
- milliy qadriyatlarga hurmat va sadoqat kuchayadi;
- fuqarolik mas'uliyati hamda vatanparvarlik tuyg'usi rivojlanadi.

Shuningdek, SEL texnologiyasi tarbiya jarayonini faqat bilim berishga emas, balki kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltiradi. Bunda o'quvchilar darsning faol ishtirokchisiga aylanadi, o'qituvchi esa tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi rolini bajaradi. Bu esa zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv talablariga to'liq mos keladi.

O'zbekistondagi mavjud holat tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda pedagog kadrlar malakasini oshirish tizimida SEL ko'nikmalarini o'rgatish bo'yicha aniq davlat topshiriqlari shakllangan. Xususan, o'qituvchilarning bolalar psixologiyasi va emotsional boshqaruv bo'yicha bilimlarini oshirish metodikasi davlat strategiyasi darajasiga ko'tarildi. Shunga qaramay, maktab amaliyotida “Tarbiya” darslarini SEL texnologiyasi asosida tashkil etishda metodik qo'llanmalarining kamligi va baholash mezonlarining ishlab chiqilmaganligi asosiy

muammo bo'lib qolmoqda⁷. SEL tizimining tarkibiy qismlari bo'lgan o'z-o'zini anglash, boshqarish va empatiya kabi xususiyatlar “Tarbiya” darslarida interaktiv metodlar yordamida shakllantirilishi lozim. Bu jarayon o'quvchining akademik natijalarini yaxshilash bilan birga, maktabdagi ijtimoiy iqlimni ham sog'lomlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qarori bilan tasdiqlangan “Tarbiya” fani konsepsiyasi bevosita SELning tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi. Milliy o'quv dasturida boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun belgilangan “o'zini anglash”, “ijtimoiy faollik” va “ma'naviy-axloqiy ko'nikmalar” bloklari xalqaro SEL modellaridagi fundamental kompetensiyalar bilan to'liq hamohangdir. Bu jarayonning huquqiy asosi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarorini ham ko'rsatish mumkin, unda pedagoglarning psixologik tayyorgarligi va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini o'zlashtirishi strategik vazifa qilib belgilangan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda SEL texnologiyasining nazariy bazasi mavjud, biroq uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari takomillashtirish bosqichida turibdi. Kelajakda “Tarbiya” darslarini faqat nazariy bilim berish emas, balki real hayotiy ko'nikmalarni (stress boshqaruvi, qaror qabul qilish, empatiya) shakllantiruvchi amaliy mashg'ulotlarga aylantirish, o'qituvchilarning emotsional intellektini rivojlantirish tizimning muvaffaqiyatini ta'minlovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-231-son Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 22.06.2024-y., 07/24/231/0438-son.
2. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185-211.
3. CASEL. (n.d.). Fundamentals of SEL. Retrieved from [CASEL official website]
4. Lewin K. Principles of Topological Psychology. – New York: McGraw-Hill, 1936. – P. 34-40
5. Greenberg, M. T. (2023). Evidence-Based Programs for Supporting the Whole Child.
6. Schonert-Reichl, K. A., et al. (2017). Social and emotional learning and teacher education: What do we know and where do we go from here?
7. Ma'naviyat va ma'rifat markazi hisoboti. “Umumta'lim maktablarida tarbiyaviy ishlar samaradorligini o'rganish natijalari yuzasidan tahliliy ma'lumotnoma”. – Toshkent, 2023. – B. 12-15

⁷ Ma'naviyat va ma'rifat markazi hisoboti. “Umumta'lim maktablarida tarbiyaviy ishlar samaradorligini o'rganish natijalari yuzasidan tahliliy ma'lumotnoma”. – Toshkent, 2023. – B. 12-15.